

Wat heeft de NAVO te zoeken op de Noordpool?

De hoofdtaken van 'Joint Forces Command Brunssum' (JFCBS) zijn relatief onbekend. Dit artikel stelt de hoofdtaken aan de orde en richt zich daarbij vooral op een nieuwe taak, 'Regional Focus', gerelateerd aan het actuele onderwerp veiligheid op de Noordpool of, wat breder, het 'Hoge Noorden'. Wat speelt er allemaal in het Hoge Noorden? En moet de NAVO daarbij betrokken zijn? Hierbij belicht ik actuele thema's als het smelten van de ijskap en de nieuwe, kortere zeeroutes via de Noordoost-passage en de Noordwest-passage die momenteel bevaarbaar worden. Grote hoeveelheden grondstoffen, zoals aardolie, gas en mineralen worden zo bereikbaar. Door al deze ontwikkelingen ontstaan er ook zorgen over de veiligheid in deze regio. Om territorium- en grensgeschillen te voorkomen spelen UNCLOS en de Arctic Council een belangrijke rol. Het artikel analyseert de rol voor de NAVO in het Hoge Noorden en sluit af met de conclusie dat de NAVO ook hier haar verantwoordelijkheid moet nemen.

A.T. Vermeij - brigade-generaal der fuseliers

Bij allerlei gelegenheden vraagt men mij als Assistant Chief of Staff (ACOS) J2 van Joint Forces Command Brunssum (JFCBS) wat wij eigenlijk aan het doen zijn in Brunssum. Soms heeft men nog het beeld van een groot hoofdkwartier dat wacht op grote operaties, zoals tijdens de Koude Oorlog. Daarnaast kom ik maar weinig Nederlandse collega's tegen die kennis hebben van de veiligheid in het Hoge Noorden. Daarom leek het mij een goed idee om eens een artikel te wijden aan één van de nieuwe taken van JFCBS en daarbij ter inleiding ook kort aan te geven wat de hoofdtaken zijn. Daarna belicht ik vooral de nieuwe taak van JFCBS, die is gerelateerd aan het thema veiligheid op de Noordpool.

Taken 'Joint Forces Command'

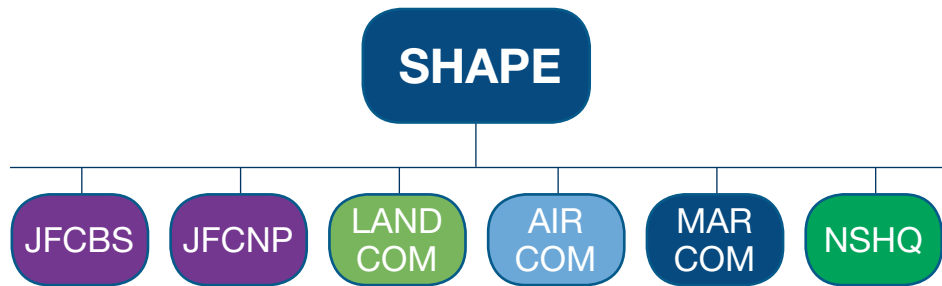
In de NAVO-commandostructuur blijven na de reorganisatie in 2012 onder het militair-

strategische *Supreme Headquarters Allied Powers Europe* (SHAPE) in Mons nog twee *Joint Forces Commands* (JFC) over, in Napels en Brunssum. Daarnaast resteren er in de nieuwe NAVO-commandostructuur nog vier operationele *Commands*: *Air Command* (in Ramstein), *Maritime Command* (in Northwood), *Land Command* (in Izmir) en *NATO Special Forces Command* (in Chièvres).

Al deze hoofdkwartieren moeten zich voorbereiden op het plannen en leiden van operaties op hun gebied van deskundigheid. Hierbij blijft uiteraard de primaire taak van de NAVO het beschermen van het bondgenootschappelijk territorium.

De concrete hoofdtaken van JFCBS in volgorde van prioriteit zijn:

1. *Aansturen van ISAF en in de toekomst de 'Resolute Support Mission' in Afghanistan als operationeel hoofdkwartier buiten het theater.*

Figuur 1 De NAVO-commandostructuur

Aansturen omvat, naast het daadwerkelijk leiden, ook meedenken, klankbord zijn, steunen met ideeën en argumenten, en het adviseren & assisteren bij werkbezoeken.

2. *Voorbereiden en mogelijk uitvoeren van de inzet van de 'NATO Response Force' (NRF), waarbij JFCBS kan worden uitgezonden om leiding te geven aan een 'Smaller Joint Operation' of een 'Major Joint Operation', in welke brandhaard dan ook.*
 Hierop bereiden wij ons momenteel voor. Vanaf december 2013 is JFCBS standby voor een jaar, waarbij onze eerste elementen binnen vijf dagen moeten kunnen vertrekken naar een crisisgebied en het gehele *Joint Task Force Headquarters* binnen vijftien dagen, als de Noord-Atlantische Raad daartoe heeft besloten. Om deze wereldwijde inzetbaarheid qua kennis mogelijk te maken, zorgt de J2 divisie voor *comprehensive situational awareness* van alle relevante (potentiële) brandhaarden.

3. *Regional Focus.* Hiervoor bouwt JFCBS een relatie op met de nationale Joint Headquarters in de Noord-Atlantische en Noord-Europese regio. In concreto gaat het hierbij vooral om regio's die speciale aandacht vergen ten noorden van de Alpen, zoals de Baltische regio en de landen die grenzen aan Noordpool (JFC Napels richt zich op de regio ten zuiden van de Alpen). Het verbeteren van de NAVO-coördinatie van activiteiten in dit gebied, *situational awareness*, planning en het uitvoeren van oefeningen zullen de respons van de NAVO op haar kerntaken (gezamenlijke veiligheid, crisismanagement en collectieve verdediging) versterken. Het gaat hierbij

niet alleen om de relaties met de nationale Joint Headquarters van de NAVO-landen, maar ook om relaties met de andere partners, zoals Zweden en Finland.

Wat is de Noordpool?

Over welk gebied gaat het eigenlijk als we spreken over de Noordpool of het Hoge Noorden? Er zijn vele definities mogelijk: ten eerste de hele *Arctic Ocean*, ten tweede alle landen met territorium binnen de Poolcirkel 66 graden Noorderbreedte, ten derde gebieden met een gemiddelde temperatuur die lager is dan 10 graden Celsius in juli, ten vierde – vanuit ecologisch perspectief – alle gebieden ten noorden van de boomgrens, en ten slotte het bevroren zee en permafrost gebied. Volgens mij gaan de meeste deskundigen en de *Arctic Council* uit van de tweede definitie: landen met territorium binnen de Poolcirkel.

Figuur 2
Arctische gebieden

NORWEGIAN POLAR INSTITUTE

Waarom is de Noordpool of het Hoge Noorden interessant?

Smelten van de ijskap

Als we spreken over de ijskap, dan bedoelen we een laag ijs op zee van één tot vier meter dik en grote ijsmassa's (gletsjers) op het aangrenzende land. Hoe kan dit ijs nu op grote schaal smelten? De initiële smelting kwam op gang door een geringe opwarming als gevolg van een verhoogde CO₂-concentratie in de atmosfeer, voornamelijk veroorzaakt door de mens.

Daardoor was er wat ijs gesmolten, wat vervolgens werd versterkt door het zogeheten albedo-effect. Albedo is het weerkaatsingsvermogen van het aardoppervlak. Sneeuw en ijs weerkaatsen circa 90 procent van de zonnestralen en daarmee ook de warmte, terwijl 'kale aarde' of water maar circa 10 procent van de zonnestralen reflecteren, waarbij de rest wordt omgezet in warmte.

Hierdoor heeft het daadwerkelijk smelten van (delen van) de ijskap op de Noordpool een accelererend effect, want gesmolten ijs (water) absorbeert juist circa 90 procent van de warmte. Dit betekent dat smelting als een soort katalysator voor verdere temperatuurstijging zorgt, en dus voor nog veel meer smelting.

De afgelopen twee decennia is de oppervlakte van het poolijs al met ongeveer de omvang van India afgenomen. Dit heeft allerlei (negatieve en positieve) gevolgen. In het vervolg van dit artikel beperk ik mij tot het Hoge Noorden zelf en ga ik niet in op afgeleide gevolgen, zoals het wereldwijd rijzen van de zeespiegel of een mogelijk afnemend belang van het Midden-Oosten.

Territorium- en grensgeschillen

Voor bepaalde delen van dit gebied is het helder tot wiens grondgebied dit behoort. De kust van de Arctic Ocean is voor circa de helft van Rusland en de andere helft samen behoren toe aan de Verenigde Staten, Canada, Denemarken (Groenland) en Noorwegen.

Regelingen voor de eigendomsrechten worden vastgelegd door de *United Nations Convention on*

the Law of the Sea (UNCLOS), dat het maritiem internationaal recht codificeert. Het gaat daarbij om aspecten als nationaal luchtruim en territoriale wateren (12 zeemijl), inclusief de bodem eronder en het luchtruim erboven, die behoren tot een nationaal territorium.

Daarnaast worden in dit forum de Economische Zones (200 zeemijl) overeengekomen. Tussen deze Economische Zones van de landen met een Arctische kust en de Pool zelf blijft dan nog een grote oceaan van circa 1600 bij 1000 zeemijl over, die we na het eventueel zomers smelten van het poolijs dan als internationale wateren moeten bestempelen.¹

Dit alles zal niet zo eenvoudig zijn als het klinkt, want we zagen al in augustus 2007, toen Rusland zijn vlag plaatste op de bodem van de Arctic Ocean, dat Rusland niet van plan was de rijkdommen van deze internationale wateren open te stellen voor iedereen. Het past dan ook in de huidige ambitie van Rusland – om weer als een wereldmacht mee te doen – dat Rusland nu reeds een claim heeft gelegd op ruim eenderde van de internationale wateren van de Arctic Ocean.

Als het ijs echt (grotendeels) zou smelten, ontstaan er in de Arctic Ocean grote internationale en dus exploitierbare wateren. In dit gebied kan het dan druk worden door de aanwezigheid van landen die ook een 'graantje mee willen pikken', zoals China, India, Zuid-Korea en Japan. Deskundigen geven aan dat de Arctic Ocean over circa veertig jaar zomers ijsvrij zou kunnen zijn.

'Arctic Council'

Teneinde alle toekomstige uitdagingen en meningsverschillen in het Hoge Noorden in gezamenlijk overleg op te lossen, hebben de Arctische landen in 1996 een intergouvernementele organisatie opgericht: de Arctic Council. De acht deelnemende landen zijn: de Verenigde Staten, Canada, Rusland, Denemarken (Groenland), Zweden, IJsland, Noorwegen en Finland.

¹ *The Economist*, 16 juni 2013.

Daarnaast zijn er momenteel twaalf landen aangesloten als *observer*: China, India, Zuid-Korea, Singapore, Japan, Frankrijk, Duitsland, Nederland, Groot-Brittannië, Italië, Spanje en Polen. Ten slotte zijn er momenteel nog twintig intergouvernementele en non-gouvernementele organisaties aangesloten als *observer*.

Onder de paraplu van de Arctic Council werken circa tien 'eigen' organisaties om alle ontwikkelingen op de Noordpool in de juiste banen te leiden. Een voorbeeld is de *Emergency Prevention Preparedness and Response Working Group (EPPR)*, die zich bezighoudt met milieuaspecten van de Noordpool ter voorkoming van rampen en/of het zoveel mogelijk beperken van de mogelijke gevolgen daarvan.

Nieuwe zeeroutes

Transport en milieu zullen conform de huidige studies en onderzoeken worden beïnvloed door het nu reeds vrijkomen van zeeroutes, die hoogstwaarschijnlijk vanaf de zomer van 2015 echt commercieel gebruikt zullen worden. De Noordoost-passage via de Barentsz-zee, noordelijk langs Rusland, bekort de zeeroute van Rotterdam naar Japan. De huidige route via het Suezkanaal heeft een lengte van 21.000 kilometer en kan via de Noordoost-passage worden bekort met 8.000 km tot 13.000 km.

Ook de Noordwest-passage langs Groenland (Denemarken), Canada en Alaska (VS) bekort de zeeroute van New York naar Japan. Nu heeft deze route via het Panamakanaal een lengte van 18.200 km en via de Noordwest-passage wordt de route bekort met 4.200 km tot 14.000 km.

Het gebruik van deze kortere routes scheelt veel tijd en brandstof. Bovendien is er op deze routes minder kans op piraterij. Daarnaast zullen er waarschijnlijk minder kwetsbare en kostbare (vanwege tolheffing) passages zoals het Suezkanaal en het Panamakanaal zijn, tenzij landen zoals Rusland tol of een andere bijdrage voor service op de route gaan heffen.

Figuur 3 De Noordoost-passage: 8.000 kilometer korter

Ter voorbereiding op een daadwerkelijk commercieel gebruik op grote schaal zijn er in de zomer van 2012 al ruim vijftig schepen via de Noordoost-passage gevaren. Voor de zomer 2013 stonden er meer dan 200 schepen voor deze route gepland. Doordat de afgelopen winter ook in het Hoge Noorden lang heeft geduurd, is de route later bevaarbaar geworden en is het nog onzeker of dit aantal wel zal worden gehaald. Mede hierdoor lijkt ook de strategische positie van IJsland als het knooppunt van de noordelijke zeeroutes weer belangrijk te worden. IJsland heeft plannen om een nieuwe haven aan de noordoostkust te bouwen en andere faciliteiten voor overslag en distributie. Hierbij is ook China betrokken. Inmiddels zijn er enkele overeenkomsten tussen IJsland en China gesloten over vrijhandel en het gebruik van havens.

Grondstoffen: aardolie, gas en mineralen

Toonaangevende geologische instituten schatten in dat de Noordpool bijna een kwart bevat van alle nog onontdekte fossiele brandstoffen.² Het meeste ligt naar verwachting in de kuststroken, waardoor het duidelijk zal zijn welk land de eigenaar is. Een toekomstige exploitatie zal het huidige olie- en gastransportnetwerk (vooral pijpleidingen) aanzienlijk laten groeien. Dit alles levert voor bepaalde landen inkomsten op, maar kan ook een grote (nadelige) invloed hebben op het milieu.

2 The Economist, 16 juni 2013.

Onder het smeltende ijs op het land worden nu reeds mineralen ontdekt. De exploitatie hiervan komt op gang in alle kustgebieden binnen de poolcirkel. Een heel interessante ontwikkeling in deze is Groenland. Een paar jaar geleden gaf Denemarken de circa 50.000 Groenlanders de kans om zich in een referendum uit te spreken voor autonomie of deel te blijven uitmaken van het Koninkrijk Denemarken.

Het overgrote deel van de Groenlanders woont aan de westkant en is dus meer op het relatief dichterbij gelegen Canada georiënteerd dan op het 'moederland'. De meerderheid koos voor zelfstandigheid; dat proces is inmiddels in beweging gezet. Denemarken blijft voorlopig echter Groenland op grote schaal financieel ondersteunen en zorg dragen voor de veiligheid door het bouwen en bemensen van militaire posten en het uitvoeren van lange slede-patrouilles. Nu er gebieden voor mijnbouw kunnen worden geëxploiteerd, zijn landen zoals China en India er als de kippen bij om grond en of rechten te kopen van de Groenlanders.

Visserij

De Noordpool is het visrijkste gebied van Europa. Dus als het ijs zomers echt grotendeels zal smelten, ontstaan er in de Arctic Ocean ook grote internationale exploitatiebare wateren. Bovendien kunnen vanwege de temperatuurverandering en de verandering van de ziltigheid

van het water de visstand en de daaraan gerelateerde visvloten zich wijzigen of verplaatsen. Het zal er dan druk worden met onderzoekschepen, vissersschepen en andere schepen. Uiteraard proberen de leden van de Arctic Council hun economische en andere belangen, waaronder het milieu, zoveel mogelijk te beschermen.

Veiligheid

Met name de vijf direct belanghebbenden bij de Noordpool, de Verenigde Staten, Canada, Rusland, Denemarken en Noorwegen, maken zich zorgen over hun belangen in deze regio en de veiligheid. Veiligheid heeft in dit kader een breed (*comprehensive*) perspectief. Mogelijke bedreigingen zijn: overbevissing, schade aan het milieu, georganiseerde criminaliteit, militaire presentie, strijdige economische belangen, politieke/bestuurlijke verschillen van inzicht, et cetera.

Bij een milieuramp in het Noordpoolgebied kan iedereen zich wel wat voorstellen, maar hoe kun je dat voorkomen? Dat kan door in de Arctic Council en de UNCLOS goede afspraken te maken, regelingen op te stellen en deze vervolgens te controleren en, indien nodig, af te dwingen. Vooral voor dit laatste zijn mogelijk kustwacht, politie of militaire middelen nodig. Dit betekent overigens niet meteen het militariseren van de Noordpool; dat zou Rusland en

MT Mastera, één van de twee Finse olietankers die tevens als ijsbreker is gebouwd

de vier NAVO-landen meteen weer polariseren, zoals gedurende de Koude Oorlog.

Toch mogen we de ambitie van Rusland om weer als wereldspeler mee te gaan doen niet onderschatten. Het lijkt mij bijvoorbeeld heel voor de hand liggend dat Rusland (en mogelijk ook andere landen) gaat proberen voor het toekomstig gebruik van de Noordelijke passages een soort tol gaat heffen voor het gebruik van de Noordoost-route.

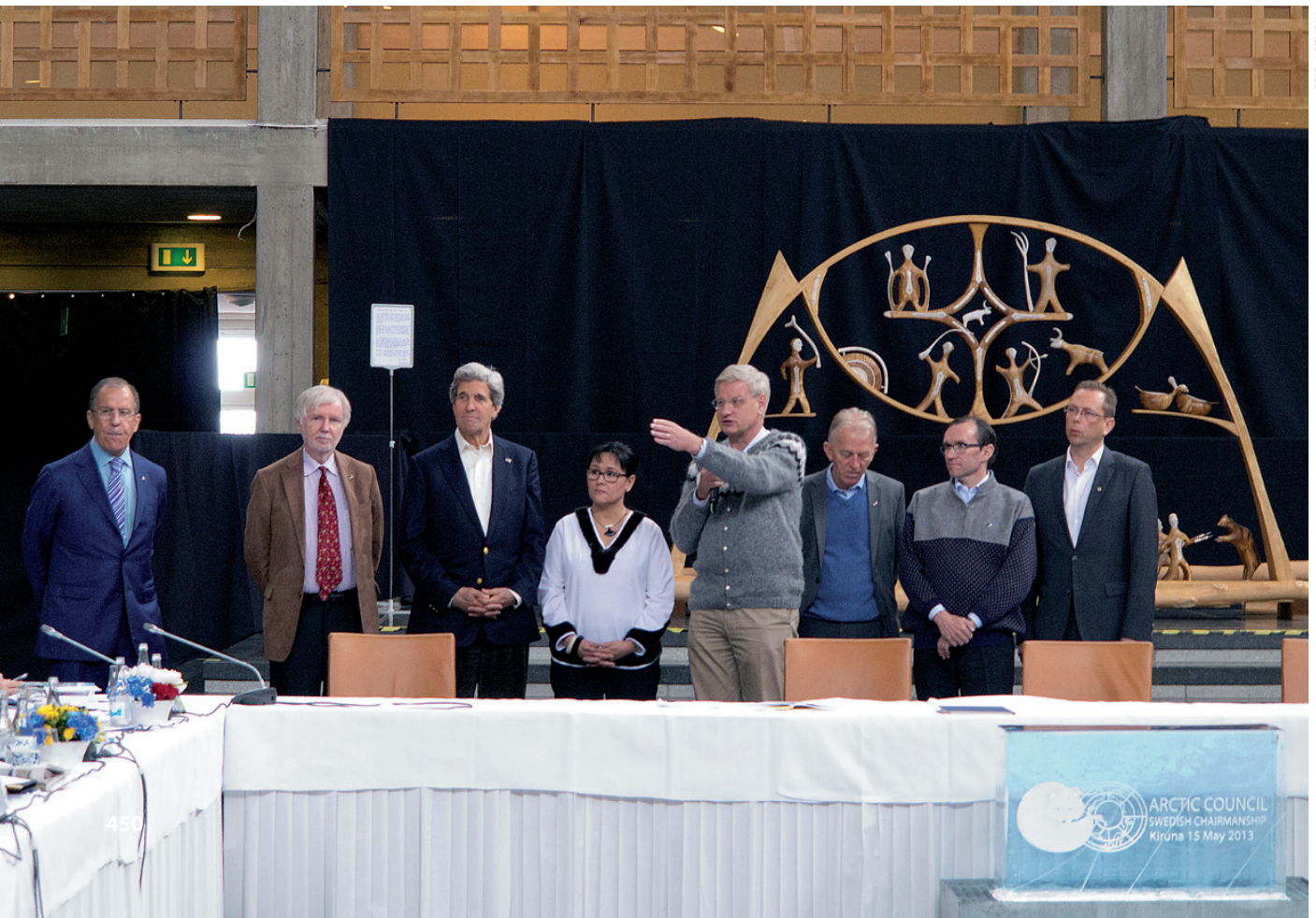
Ook al is het niet de bedoeling om de Noordpool meteen te militariseren, toch zullen er controle- en dwangmiddelen nodig zijn, zoals de kustwacht. Ja, en hoeveel marineschepen er dan onder de naam en vlag van de kustwacht gaan varen en optreden, zal de toekomst leren. Wat inmiddels wel zichtbaar wordt is dat Rusland langs de route momenteel twaalf nieuwe marine- of kustwachtbases aan het bouwen is.

Kansen voor Nederland!

Sta mij toe een klein Nederlands zijspoorje in mijn NAVO-betog op te nemen. Zoals aangegeven zijn ook landen als Nederland lid van de Arctic Council en zien kansen in het Hoge Noorden. Zoals eerder aangegeven, is de bouw van nieuwe infrastructuur op sommige plaatsen al begonnen. Zo zijn ook Nederlandse bedrijven al betrokken bij het vergroten en uitdiepen van enkele havens, gerelateerd aan die nieuwe Russische bases.

Toch is er nog niet veel te merken van Nederlandse activiteiten om deze kansen op grote schaal te verzilveren. Maar kansen voor bedrijfstakken waar Nederland sterk in is zijn er zeker: havenbouw en andere waterwerken, *off shore*, scheepsbouw (met ijsbescherming) en olie- en gaswinning (op zee). Daarentegen kunnen de havens van Rotterdam, Antwerpen, Hamburg, et cetera mogelijk ook de nadelen van de Noordelijke zeeroutes met IJsland als

Bijeenkomst van de Arctic Council in 2013: Nederland is als observer lid van de raad

knooppunt gaan voelen. Anderzijds kan zo'n nadeel, met IJsland als knooppunt, ook weer kansen bieden omdat IJsland momenteel plannen heeft om in het noordoosten van IJsland een groot havencomplex te ontwikkelen.

Rol voor de NAVO in het Hoge Noorden

Onder artikel 5 van het NAVO handvest zal de NAVO haar primaire plicht tot collectieve bescherming van het territorium van haar leden moeten uitvoeren. Een rol voor de NAVO in het Hoge Noorden is overigens niet helemaal nieuw, want de *Air Policing* missie in het luchtruim van de Baltische staten en IJsland wordt reeds jaren uitgevoerd. Daarnaast is er ook al enige samenwerking met partners als Zweden en Finland, en er bestaat ook al samenwerking met Rusland.

Er zijn ook geluiden dat NAVO's betrokkenheid in het Hoge Noorden juist mogelijke 'concurrenten' aantrekt. Maar dit is in tegenpraak met de realiteit, want die mogelijke 'concurrenten', zoals China, India, Rusland, Japan en ga zo maar door, zijn al druk bezig met het veiligstellen van hun positie in het Hoge Noorden, zonder dat de NAVO erbij betrokken is.

De nieuwe ontwikkelingen in het Hoge Noorden betekenen voor de NAVO, en specifiek voor JFCBS met haar verantwoordelijkheid in het kader van Regional Focus voor de Noord-Atlantische en Noord-Europese regio, dat het noodzakelijk is om comprehensive situational awareness en goede relaties op te bouwen met de landen in dit gebied. Hiervoor intensificeert SHAPE de contacten op het niveau van de ministeries van Defensie en JFCBS op operationeel niveau met de noordelijke NAVO-landen en -partners.

De eerste doelstelling van het opbouwen van situational awareness voor de NAVO-commandolijn is dat de politieke en militaire leiding van de NAVO niet wordt verrast. Zo kan de NAVO-commandolijn tijdig goed gefundeerde besluiten nemen of adviezen kan geven als er in het

Hoge Noorden echte dreigingen, uitdagingen of andere zorgen ontstaan.

Toch is de opbouw van situational awareness slechts een eerste stap. Op langere termijn is dit niet voldoende. Het belang van het Hoge Noorden vergt een actievere aanpak van de NAVO. Dit was bijvoorbeeld het afgelopen jaar (pijnlijk) zichtbaar tijdens een grote conferentie over het Hoge Noorden in Tromsø, waaraan ruim driehonderd landen en organisaties deelnamen, en de NAVO slechts 'toevallig' was vertegenwoordigd door een geïnteresseerde politiek adviseur van JFCBS.

Een actievere NAVO-rol is van groot belang voor een goede balans in deze regio en daarmee voor de veiligheid van onze noordelijke bondgenoten en partners. Het gaat hierbij niet alleen om collectieve verdediging als iets echt fout dreigt te lopen, maar vooral om een mogelijke crisis te voorkomen door elkaar als NAVO-landen (samen met eventuele partners) proactief en preventief te steunen in lastige discussies met bijvoorbeeld Rusland of andere landen die proberen hun belangen in deze regio veilig te stellen.

Deze primaire taak van de NAVO, waarbij het politiek-strategische NAVO-hoofdkwartier in Brussel een platform voor politiek overleg vormt ter voorkoming van conflicten, lijkt onder meer door het uitvoeren van grote missies op de Balkan en in Afghanistan behoorlijk naar de achtergrond gedrongen.

Ook in het Hoge Noorden kan de politiek-strategische invloed van de NAVO als bondgenootschappelijk blok en platform voor disputen met sommige niet-leden die bepaalde ambities hebben, helpen om een discussie in balans te houden.

Ook is een mogelijke politieke betrokkenheid van de NAVO bij de Arctic Council van belang. Bijna de helft van de NAVO-landen is individueel al bij deze regio betrokken, onder meer als lid of observer bij de Arctic Council.

Naast de al ten dele in gang gezette intensivering via de reeds bestaande organisaties en

hoofdkwartieren wordt er op hoog internationaal niveau en nationaal niveau ook gesproken over andere opties, zoals een:

- *Comprehensive High North Policy Framework*,³ met een mogelijk actievere rol voor de NAVO, via haar trans-Atlantische relaties, waarbij ook via de *NATO-RUSSIA Council* met Rusland kan worden overlegd of samengewerkt, of een
- *European High North Policy Framework*,⁴ waarbij de Europese landen tot een Arctische (EU-) samenwerking op het gebied van veiligheid kunnen komen.

Reeds in 2009 gaf de toenmalig secretaris-generaal van de NAVO, Jaap de Hoop Scheffer, tijdens zijn toespraak in IJsland aan dat er moest worden gewerkt aan een soort High North Policy Framework met als mogelijke taken:

- platform voor communicatie en consultatie voor NAVO-leden en partnerlanden;
- overleg en intensievere samenwerking via de *NATO-RUSSIA Council*;
- *Search and Rescue* (SAR);
- rampenbestrijding;
- energieveiligheid.

Naast deze mogelijke taken wordt er momenteel ook gesproken over nog meer samenwerkingsmogelijkheden op gebieden als training en oefeningen, satelliet- en andere communicatie, logistiek en cartografie, en veiligheid voor schepen door de *International Maritime Organisation* (IMO). Overigens is de secretaris-generaal van de IMO, Koji Sekimizu, in augustus 2013 al via de Noordoost-passage op 'verkenning' geweest.

Hoewel er in de media en in de meeste hoofdsteden nog weinig te vernemen is van een mogelijk *Comprehensive High North Policy Framework*, lijken Noorwegen en Denemarken een groot voorvechter te zijn van zo'n NAVO-brede samenwerking.

Mocht een NAVO-brede organisatie nog te ambitieus zijn, dan kan een Europese variant, zoals de *European High North Policy Framework* een alternatief zijn. Daarbij is het denkbaar dat de Verenigde Staten en Canada kunnen samenwerken (ook met andere landen) onder de paraplu van *US Northern Command* (NORTHCOM). Voor de Europese NAVO-landen zou dan een Europese samenwerking kunnen worden opgebouwd, eventueel in nauwe samenwerking met *US European Command* (EUCOM) en mogelijk ook met de EU.

Heel veel tijd om na te denken over een samenwerkingsvorm resteert er niet, want het poolijs smelt in rap tempo en de veranderingen zullen zich niet beperken tot de zes of acht landen van het Hoge Noorden. De implicaties van het smeltende ijs zullen wereldwijd effecten hebben en zeker ook van invloed zijn op de veiligheid en defensie van de achten-twintig NAVO-landen.

Ten slotte

Samenvattend is mijn conclusie dat de NAVO, gezien alle ontwikkelingen, ook in het Hoge Noorden haar verantwoordelijkheid moet nemen. Met de voorbereidingen hiervan in het kader van de veiligheid door het opbouwen van situational awareness is men al gestart.

Besluitvorming over een mogelijk volgende stap naar de optie *Comprehensive High North Policy Framework* of de optie *European High North Policy Framework* zal hopelijk op niet al te lange termijn plaatsvinden in de NAVO-hoofdsteden. ■

---

3 NATO Defence College Researchpaper, Nr. 94 juli 2013.

4 NATO Defence College Researchpaper, Nr. 94 juli 2013.